

УДК 911.3:63(477.85)

ГРИЦКУ В.С.

**СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ СТРУКТУРНИХ ЗРУШЕНЬ В
РЕГІОНАЛЬНИХ АГРОПРОМИСЛОВИХ КОМПЛЕКСАХ У ПЕРЕХІДНИЙ
ПЕРІОД**

Розкриття основного змісту, тенденцій та напрямів розвитку обласних агропромислових комплексів України насамперед передбачає аналіз їх структури та структурних змін у кількісному та якісному вимірі. На думку багатьох фахівців з теорії

та практики агропромислового виробництва, саме системно-структурний аналіз є "першоосною пізнання РАПК"(регіональних агропромислових комплексів) [2, с. 57].

Структура відображає упорядкованість комплексу і визначається сукупніс-тю системних елементів та зв'язків між ними - структурних відносин [2, с. 63].

Як справедливо вказує М.Д. Пістун, галузева структура є важливою якісною характеристикою АПК (агропромисловий комплекс) України [4, с. 96]. Якщо взяти до уваги, що структура "системи - це сукупність внутрішніх стійких зв'язків між її компонентами й елементами" [3, с. 43], то структурні зрушення визначаються як зміна структурних зв'язків, пропорцій, відношень та компонентів у складі структури АПК як складноорганізованої системи. В найбільш загальному вигляді всі структурні зрушення, які відбуваються в РАПК, можна розподілити на дві великі групи - зовнішні та внутрішні. Вони виділяються у відповідності до найбільш масштабних груп зв'язків АПК. Перші, зовнішні зв'язки, є первинними. Вони зумовлюють виникнення і функціонування об'єктів суспільної географії, у тому числі РАПК і проявляються в даному випадку в раціональній територіальній організації агропромислового виробництва.

Внутрішні зв'язки мають комплексоформуюче значення і забезпечують пізнання окремих компонентів (галузей, видів діяльності, підкомплексів АПК), а також їх взаємодії [3, с. 48].

Тому зовнішні структурні зрушення РАПК характеризують зміну його положення та ролі в суспільно-географічному комплексі регіону загалом, а внутрішні - зміни у співвідношенні між потоками речовини та енергії, співвідношеннях компонентів РАПК, які характеризують його склад та відтворення (галузі, під-комплекси, територіальні локалізовані утворення, організаційно-управлінські та екологічні компоненти). Саме їх дослідження та пізнання дозволяє оцінити рівень пропорційності, збалансованості, сталості розвитку АПК регіону.

Згідно теорії соціально-економічної (суспільної) географії, всі внутрішні суспільно-географічні зв'язки відносяться до двох великих класів - горизонтальних зв'язків та вертикальних зв'язків [1]. Горизонтальні відношення і зв'язки властиві окремим складникам АПК (галузевим, територіальним, організаційно-управлінським компонентам або структурам). Вертикальні зв'язки відображають міжкомпонентні відносини у процесі агропромислового відтворення, тобто функціональну структуру РАПК. Таким чином, РАПК може функціонувати як цілісне складноорганізоване системне утворення тільки в тому випадку, коли його галузеві, територіальні, функціональні, організаційно-управлінські структурні складники об'єднані певними видами та класами структурних зв'язків.

При цьому у переважній більшості наукових публікацій з агропромислової тематики під галузевою структурою розуміють сукупність і взаємодію галузей та видів діяльності АПК. Територіальну структуру утворюють різні форми локалізації виробництва і зв'язків на певній території. Функціональну структуру формують спеціалізовані галузі та види діяльності на розширеному відтворенні продукції певного виду. Традиційно до організаційно-управлінської структури РАПК відносять органи організації та управління агропромисловим виробництвом на рівні адміністративної області. Ми вважаємо, що у складі останньої структури доцільно розглядати і всю сукупність форм власності та нових форм організації виробництва, виникнення та поширення яких передбачає ринковий механізм господарювання. Ідентифікувати їх в окрему соціально-економічну структуру, як і природні ресурси - в екологічну не уявляється доцільним. Адже у цьому випадку у коло АПК попадає надзвичайно великий

перелік питань, об'єктів та явищ, які мають до нього опосередковане відношення. З однієї сторони, це утруднює ідентифікацію РАПК як самостійного цілісного утворення, - з іншої сторони, - не дозволяє більш глибоко та ґрунтовно досліджувати безпосередні проблеми агропромислового розвитку.

Подібна проблемна ситуація щодо визначення складу і структури АПК характерна і для вітчизняної науки, і для країн розвинутої ринкової економіки. Так, під агробізнесом у широкому розумінні слова в США уявляють усю сукупність галузей, видів діяльності та об'єктів, які пов'язані із розвитком сільського господарства, - починаючи від його фондозабезпечення і закінчуючи реалізацією готової продукції як продовольчого, так і непродовольчого призначення. У вузькому розумінні агробізнес включає лише виробництво, переробку та реалізацію сільсько-господарської продукції.

На сучасному етапі розвитку агропромислової інтеграції в Україні у складі АПК виділяється: сільськогосподарське виробництво - рослинництво та тваринництво, тобто I сфера. До II сфери належить виробництво засобів виробництва для всіх ланок АПК. Сюди належить сільськогосподарське машинобудування, верстатобудування для легкої та харчової промисловості, виробництво сільськогосподарського інвентаря, тари, виробництво мінеральних добрив та засобів захисту рослин тощо. III сферу формує переробна промисловість, тобто харчова та легка, що забезпечують переробку сільськогосподарської сировини. IV сфера включає галузі виробничої інфраструктури (ремонт сільськогосподарської техніки, будівництво на селі, сільське шляхове господарство тощо). До V сфери відносять соціальну інфраструктуру, тобто об'єкти соціально-культурно-побутового призначення, які знаходяться на балансі сільськогосподарських підприємств. Окремо виділяють VI сферу, до якої належить наука та підготовка кадрів для потреб АПК.

Зазначимо, що при всіх перевагах для логіки системно-структурного аналізу та синтезу досліджень РАПК, будь-яка формалізація, у тому числі і структурна, має певні недоліки. Зокрема, М.Д. Пістун вказує, що у сучасній науковій суспільно-географічній літературі має місце вузька трактовка вертикальних зв'язків, які охоплюють переважно виробничу, менше - соціальну і практично не охоплюють інших сфер суспільної діяльності [3, с.49]. Звідси випливає значна складність, недостатність, неузгодженість та невизначеність сучасних класифікацій і типізацій суспільно-географічних зв'язків в РАПК і, тим більше, структурних зрушень у ньому у перехідний період до ринкової моделі господарювання.

Загальноприйнято, що головними учасниками процесу агропромислового відтворення є людина (суспільство), виробництво та природа. Саме між ними виникають три основних види зв'язків: виробничі, соціальні, природничі (рис.1).

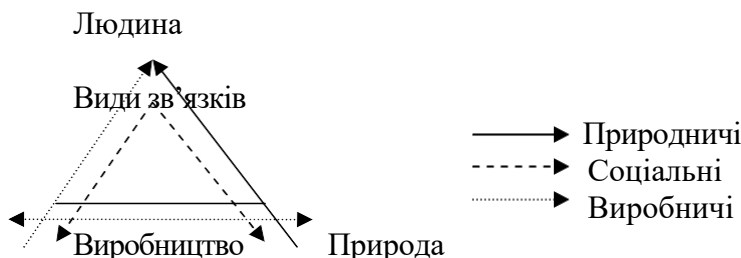

Рис. 1. Види зв'язків у процесі агропромислового відтворення

Синтез названих зв'язків призводить до формування їх трьох основних комбінацій (інтеграцій): виробничо-природні, соціально-виробничі та соціально-природні.

При цьому виробничо-природні зв'язки характеризують взаємодію виробництва і довкілля; екологічні параметри виробництва та готової продукції і навпаки, екологію довкілля як наслідок концентрації, спеціалізації, рівня розвитку ку того або іншого агропромислового виробництва.

Соціально-виробничі зв'язки характеризують особливості відтворення, рівня та якості життя населення залежно від розвитку виробництва; зворотний вплив рівня розвитку продуктивних сил та виробничих відносин на ефективність АПК, у тому числі розвитку НТП (науково-технічного прогресу), кваліфікації кадрів, організації виробництва тощо.

Соціально-природні зв'язки відображають відношення суспільства до природи, збереження та відтворення природних ресурсів у процесі агропромислового виробництва; вплив якості кінцевої агропромислової продукції, умов праці в АПК на здоров'я та якість життя населення, в особливості на селі. Така деталізація виділення функцій тих або інших класів суспільно-географічних зв'язків дозволяє поділити їх на відповідні типи.

Найповніше схема суспільно-географічних зв'язків представлена М.Д. Пістуном [3, с.51]. Відзначимо, що для РАПК як типового системного утворення суспільної географії притаманні практично всі типи зв'язків, які охоплені даною схемою.

Суспільно-географічні зв'язки в РАПК обумовлені також територією розміщення. Специфіка предмету суспільної географії вимагає їх систематизації за територіальними ознаками. Зокрема, в АПК адміністративної області виділяються внутрішньообласні та міжобласні і міждержавні зв'язки (внутрішнього і зовнішнього порядків). В свою чергу, внутрішньотериторіальні зв'язки включають зв'язки на рівні окремих розміщених підприємств АПК, агропромислових пунктів, центрів, куштів, вузлів, районів, підрайонів, зон та підзон спеціалізації, а також між ними.

Разом з тим, знання систематизації та типізації визначених зв'язків недостатньо для розуміння сутності, направленості та змісту структурних зрушень, які відбуваються в РАПК. Для цього необхідно усвідомити зміст та особливості категорії "суспільно-географічні процеси". В суспільній географії останні розуміються як конкретний матеріально-речовинний та динамічний прояв зв'язків [3, с.53]. Під процесом логічно розуміти послідовну зміну стадій і станів розвитку РАПК. Він може бути організованим, керованим або некерованим. Керований суспільно-географічний процес у агропромисловій сфері економіки має приводити до постійного і сталого виконання головних функцій в РАПК, які направлені на виробництво в достатній кількості продовольчої продукції та сільськогосподарської сировини. Інтегральним, стрижневим (осьовим) процесом в РАПК є процес агропромислового розширеного відтворення. Він ґрунтується на послідовному вертикальному взаємозв'язку певних стадій відтворення у єдиний відтворювальний (енерговиробничий) агропромисловий цикл. Локалізований територіально, цей цикл і формує агропромисловий комплекс як просторову цілісність.

Розширене відтворення певних видів агропромислової продукції формує спеціалізовані агропромислові цикли. Локалізовані територіально, останні утворюють спеціалізовані агропромислові підкомплекси - рослинницькі (зернопромисловий, бурякоцукровий та ін.) і тваринницькі (м'ясопереробний, молокопереробний та ін.). Відсутність тих або інших стадій та зв'язків у циклах призводить до їх тієї або іншої повноти, досконалості та завершеності.

Зазначимо, що в економічній науці виділяють цикли принципово іншого змісту - спаду або підйому виробництва; зниження або підвищення підприємницької активності; кризи або піднесення економічних систем у цілому. На нашу думку, направленість

останніх циклів саме і визначається характером, змістом, критичною межею структурних зрушень, які відбуваються, внутрішньо системних соціально-економічних природних утворень та між ними.

Врахування сутності суспільно-географічних структур, зв'язків, процесів, загальні положення теорії суспільної географії дозволяють визначити сутність, направленість, тенденції та систематизацію структурних зрушень, які відбуваються в агропромисловому комплексі нашої країни та його регіональних ланках у період здійснення ринкових перетворень.

Під розвитком розуміють "зміну структури суспільно-географічних утворень, а під рухом - подолання простору, тобто переміщення речовини, енергії та інформації від однієї географічної точки до іншої" [3,с.53]. Виходячи з цих категорій, структурні зрушення в РАПК визначаються як його розвиток на основі певних структурних змін, які охоплюють подолання простору, переміщення та зміну направленості енерго-речовинних та інформаційних потоків.

Здійснена ідентифікація структурних зрушень, класифікація суспільно-географічних процесів, зв'язків в регіональному АПК, розуміння його основних структур дозволяє конкретизувати, систематизувати та узагальнити сукупність сучасних структурних змін в АПК.

Насамперед відзначимо, що структурні зрушення є зовнішнього та внутрішнього характеру. Зовнішні структурні зрушення характеризують якісну зміну зовнішнього середовища функціонування АПК та його вплив на розвиток комплексу, а також зворотний вплив АПК регіону на структурні зрушення всього суспільно-географічного комплексу. Для регіональних АПК України вони представлені:

- зміною геополітичного простору;
- входженням окремих (прикордонних) областей у регіони європейського співробітництва;
- зміною економічної моделі суспільного розвитку та методів господарювання (звуженням командно-адміністративних методів та засобів управління і поширенням економічних);
- зміною монетарної, банківської, цінової, податкової, митної політики та відповідного їм забезпечення;
- зміною демографічної ситуації у напрямі депопуляції населення України та звуженням процесу відтворення трудових ресурсів, у тому числі у сільській місцевості;
- формуванням ринку праці та появою в Україні значного рівня безробіття у різних проявах (структурне, фрикційне, приховане безробіття тощо);
- зниженням життєвого рівня широких мас населення та появою маргінальних груп населення в Україні;
- нестабільністю екологічної ситуації в результаті екологічних катастроф та аварій, зокрема на Чорнобильській АЕС, а також скороченням асигнувань на охорону, збереження та відтворення природного середовища на всіх рівнях господарювання.

Внутрішньоструктурні зрушення в РАПК представлені зміною (в кількісному та якісному відношеннях) структурних та міжструктурних пропорцій і співвідношень. Зокрема, у галузевій структурі практично у всіх галузях відзначається спад обсягів виробництва, зниження економічних та соціальних показників господарювання, продуктивності праці. Проте найбільше ці негативні зміни торкнулись сфери виробництва засобів виробництва для АПК, а також переробних галузей та інфраструктури. Розширили

свою діяльність підприємства сфери реалізації продукції АПК, особливо приватні. При цьому нерідко складається парадоксальна ситуація, коли доходи від посередницької діяльності перевищують доходи безпосередніх виробників; вироблені агропромислові товари (зерно, м'ясо, молоко) є у 2-5 разів дешевшими, ніж паливно-мастильні матеріали та засоби виробництва для АПК. В результаті сільськогосподарські підприємства перебувають під постійним гнітом боргів державі та комерційним структурам і не мають змоги забезпечувати повноцінне розширене відтворення.

Друга група внутрішньокomплекcних структурних зрушень стосується функціональної структури АПК. Нові явища в економічній діяльності - конкуренція, відкритість внутрішнього ринку для товарів, які можуть якісно та дешево

вироблятися в Україні, але заміщаються зарубіжною низькоякісною продукцією за демпінговими цінами, викликають руйнування та зменшення ефективності функціонування спеціалізованих підкомплекcів, їх завершеності та повноти стадій.

Зрушення територіальної структури характеризуються зміною контурів та розмірів землеволодіння сільськогосподарських підприємств в результаті організації та розвитку різних форм власності та виробництва. Серед них також мають місце зміни територіальної спеціалізації переважно сільськогосподарського виробництва; сировинних зон переробних підприємств; територіальних зв'язків по переміщенню сільськогосподарської сировини за направленістю, інтенсивністю та спеціалізацією.

Відчутні зрушення торкнулись організаційно-управлінської структури АПК. Певних змін зазнала система управління АПК: виникли нові ринкові структури господарювання - сировинні та товарні, фондові біржі, банки, рекламні агенції; на основі різних форм власності розвиваються різні форми організації виробництва (селянські (фермерські) господарства, колективні сільськогосподарські підприємства, акціонерні товариства, державні підприємства).

Відбуваються структурні зрушення і в природно-ресурсній основі РАПК, зокрема у структурі земле- та водокористування; продуктивності земельних угідь; спостерігаються деструктивні процеси на рівні агроландшафтів.

За функціональним змістом структурні зрушення в АПК можна систематизувати на негативні (знижують ефективність функціонування РАПК в економічному, соціальному, екологічному та територіальному аспектах) і позитивні (сприяють підвищенню ефективності у вказаних напрямках). Певною мірою до них належать і екстенсивні та інтенсивні процеси в АПК.

За часом і тривалістю прояву структурні зрушення розподіляються на тимчасові, періодичні та постійні. За ступенем впливу на них суб'єктів управління -керовані, частково керовані, некеровані.

Важливе значення для обґрунтування стратегії розвитку РАПК на перспективу має кількісна та якісна оцінка причин, чинників, умов, які викликають структурні зрушення в агропромисловому комплексі на сучасному етапі.

1. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география. Понятийно-терминологический словарь. – М.:Мысль, 1983. – 415 с.
2. Борщівський П.П., Ушкаренко В.О., Чернох Л.Г., Мармуль Л.О. Регіональні агропромислові комплекси України. Теорія та практика розвитку. – К.: Наук. думка, 1996. – 264 с.
3. Пістун М.Д. Основи теорії суспільної географії. – К.: Вища школа, 1996. – 231 с.
4. Пістун М.Д., Гуцал В.О., Проводар Н.І. Географія агропромислових комплексів. – К.: Либідь, 1997. – 200с.

Social-geographic research is provided on evaluation of present-day position, tendencies and perspectives of structural inner- and inter-branch improvements in agricultural business in transition period to market economy. Their essence, peculiarities and research principles are shown, the classification and typification is done, the influence of the system of factors on this process is studied taking into account the world experience of agricultural business development.